

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Recensioner

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2007_litt_d

Fornvännen 2007, s. 282-296

Ingår i: samla.raa.se

Recensioner

Gunilla Larsson, *Ship and society. Maritime ideology in Late Iron Age Sweden*. Aun 67. Uppsala 2007. 424 s. ISBN 978-91-506-1915-7.

Gunilla Larsson har gjort sig känd som återupptäckare av den senvikingatida eller tidigmedeltida så kallade Viksbåten från Söderby-Karls socken i östra Uppland, som hon återuppbyggt på ett föredömligt sätt. Hon har vidare med tidsenliga metoder låtit bygga repliker även av andra förhistoriska båtfynd, med vilka hon sedan gjort omfattande tester vad avser seglings- och roddgenskaper samt möjligheter till dragning över land.

Mot denna bakgrund blev det för mig en besvikelse att Viksbåten endast ägnas några få sidor i hennes i övrigt mycket omfattande avhandling, och att dokumentationen vad gäller båtens datering och uppbyggnad – inklusive den för Larsson mycket viktiga formen på nitarna – är minst sagt knapphändig. Jag saknar också en mera ingående diskussion om båtens proveniens. Kan vi verkligen förutsätta att den är byggd i det område där den hittades, eller rör det sig i själva verket om en båt från en fientlig flotta som seglat hit från andra sidan Östersjön någon gång på 1100-talet?

I stället för att gå in närmare på sådana frågor är avhandlingen inriktad på att visa hur skeppet och skeppsfarten genomsyrat den yngre järnålderns samhälle i Sverige såväl praktiskt som ideologiskt, under mottot »det maritima samhället». I detta syfte ger hon en bred – och tyvärr mycket ostrukturerad – översikt över ämnet av närmast encyklopedisk karaktär, som innefattar allt ifrån båtgravar och offerfynd till ortnamn och vidsträckt religionshistoriska utblickar.

Däriigenom kommer författaren oundvikligen in på ämnen som hon inte har de nödvändiga grundkunskaperna i. Detta gäller bland annat de språkvetenskapliga inslagen, där hennes tolkningar stundom ger ett närmast amatörmässigt intryck, såsom diskussionen av ortnamnselemen-

ten *nor* och *os* och hennes egenhändiga översättning av det avsnitt av Upplandslagen som behandlar Rodens förhållande till Stockholm. En grundligare genomgång och redovisning av resultaten från andra forskningsdiscipliner skulle här sannolikt ha lett till helt andra slutsatser.

När det gäller de avsnitt som behandlar den yngre järnålderns skeppstyper, deras byggnad och deras egenskaper är Larsson dock betydligt kunigare, och det är här avhandlingen har sitt främsta värde. Särskilt författarens beskrivningar av och översikter över forntida skeppsbyggnadsteknik är intressant läsning, och här kommer hennes stora erfarenhet inom området i hög grad till sin rätt. Bland annat drar hon slutsatsen att det välkända fyndet från Mästermyr är en skeppsbyggares verktygslåda, en mycket spännande och intressant tolkning. Även hennes sammanställning av forntida båttyper är mycket användbar för den skeppshistoriskt intresserade, även om den inte i första hand bygger på egen forskning.

Larssons redovisning av experiment med dragning av båtar över land är också mycket värdefull, liksom de många etnologiska utblickar hon gör i detta sammanhang. Vi får härigenom en betydligt fastare grund att stå på vad gäller vikingatida båttransporter mellan vattenleder, ett område där det av hävd funnits en minst sagt optimistisk syn på de praktiska möjligheterna. Detta har dock tyvärr inte hindrat författaren själv från att ge sig in på mer eller mindre fantastiska skrivbordsteorier när det gäller färder genom olika områden, såsom exempelvis när hon tänker sig dragning av vikingaskepp mellan floderna Kura och Eufkrat över bergen i lilla Kaukasus.

Larssons kunskaper om de forntida skeppformerna har lett henne till nytolkningar av de mellansvenska båtgravarna, särskilt de i Valsgärde, med hjälp av skrovformerna och olika inslag i fyndmaterialet. Med utgångspunkt i stäv- och akterprofilerna på Viksbåten kommer hon fram till att de nedlagda båtarna varit påtagligt större än de tidigare rekonstruktioner som gjorts.

Detta är troligen också korrekt i flera av fallen, men eftersom resultaten endast presenteras schablonmässigt och utan redovisning av båtnitarnas lägen är de svåra att kontrollera. Inte ens i grundexemplet, Valsgärde 7, redovisar hon något sidoperspektiv över nitutbredningen. Och det hela blir inte lättare att följa mot bakgrund av att Arwidssons publikation av just detta fynd anger felaktig skala på den horisontella planen över båtnitarna.

Larsson drar också, bl.a. med hjälp av båtar- nas breddförhållanden, slutsatsen att de begravda i Valsgärde placerats i den främre delen av skeppet med huvudet mot fören i stället för i akterskeppet som man tidigare ansett. Tolkningen är intressant men hade vunnit på att testas ytterligare gentemot andra aspekter. Jag tänker här främst på båtar- nas läge i förhållande till det lutande underlaget – att de dragits upp för slänten med stäven först verkar ju vara en närliggande tanke. Jag saknar också en karta över båtgravfältet – en sådan finns ju redan i Valsgärde- publikationerna – med båtar- nas riktningar markerade, så att man kan se om det funnits något system i det hela.

Författaren har med hjälp av båtar- nas konstruktion och deras lokala särdrag dragit intressanta slutsatser angående hur långt de östskandinaviska skeppen färdades under vikingatiden. Med hjälp av nitformerna (fyrkantiga) anser hon sig ha hittat spår av sådana båtar på gravfältet i Gnezdovo utanför Smolensk. Detta är en viktig pusselbit i den pågående diskussionen om huruvida nordborna bytte farkost på andra sidan Östersjön när de skulle färdas längs de ryska floderna eller om de använde sina egna båtar hela vägen, och det är särskilt mot denna bakgrund som en mer grundlig dokumentation av nitformerna hade varit önskvärd.

Larsson ägnar en ganska omfattande diskussion åt ledungen och vill till skillnad från flera sentida forskare datera denna betydligt längre tillbaka än till medeltiden. Hon gör i detta sammanhang en noggrann genomgång av lagtexterna, vilken tydligt visar att det ursprungligen rört sig om en ren sjökrigsorganisation och inte bara ett beskattningsinstrument, såsom det ibland hävdats.

När det gäller slutsatserna om själva ledungs-

organisationen är det däremot svårare att hålla med henne, särskilt när det gäller hennes tolkning av ledungens minsta enhet, hamnan. Hennes utgångspunkt är här enbart Upplandslagens bötesskalor vad gäller ohörsamhet att erlagga ledungsskatter respektive att inte uppfylla förpliktelsen till brobyggnad. Att samma plats i skalan i det ena fallet upptas av hamnan och i det andra av byn har lett henne till tolkningen att dessa bägge begrepp varit i stort sett likvärdiga. Någon sådan slutsats kan dock knappast dras av detta material, eftersom det är välkänt att samma 3- och 40-marksskalor förekommer i vitt skilda sammanhang i lagarna. En redovisning och diskussion även av de historiska källor som ger tydliga indikationer på att varje hamna omfattat flera byar hade därför varit på sin plats.

Larssons avhandling skulle ha vunnit mycket på en omfattande sovring av materialet och en neddragning av omfånget till högst hälften av det nuvarande, med inriktning på författarens egna forskningsresultat inom skeppsarkeologi. En genomgripande uppstrukturerad innehåll- let borde också ha gjorts i detta sammanhang. Såsom avhandlingen nu är upplagd drunknar de värdefulla inslagen delvis i mängden av rena kompilationer inom vitt skilda områden, i många fall grundade på ett ensidigt urval av källor och med mager dokumentation. Och detta helhetsintryck förvärras ytterligare av avhandlingens ofullständighet vad avser referenser, vilka man ofta får leta förgäves efter i såväl texten som litteraturlistan.

Detta hindrar dock inte att stora delar av boken kommer att få ett betydande värde för den skeppsarkeologiska forskningen. Larssons egen forskningsinsats vad gäller skepp, skeppsbyggnad och tester av båtar- nas praktiska egenskaper utgör en viktig grund för bilden av forntidens sjökommunikationer. Hennes genomgångar har också ytterligare understrukturerat vilken stor vikt skeppet och sjöfarten i dess olika former hade under den yngre järnåldern.

Mats G. Larsson

Bräcksta Guckedal

SE-743 93 Vattholma

M.G.Larsson@privat.utfors.se

Social Archaeology of Funerary Remains. Red. Rebecca Gowland & Christopher Knüsel. Oxbow Books. Oxford 2006. 312 s. ISBN 1-84217-211-5.

Mange osteologer har en naturvidenskabelig/medicinsk indgangsvinkel til deres behandling af skeletter – et arkæologisk fremdraget materiale. De benytter medicinske diagnostiske metoder og har desværre alt for ofte hverken forståelse eller interesse for den arkæologiske kontekst deres materiale er fremdraget fra. Omvendt kan arkæologer med deres humanistiske baggrund have svært ved, at gennemskue den videnskabelige værdi i de osteologiske resultater, svært ved at se hvordan de kan bidrage og indgå i deres egne resultater. Denne dobbelte forvirring på begge sider af faggrænserne bidrager ikke just positivt til udvikling og samarbejde i krydsfeltet mellem arkæologi og osteologi. Det er en iagttagelse af denne forvirring der danner baggrund for udgivelsen af den flotte og omfangsrige bog *Social Archaeology of Funerary Remains*. Udgiverne ser de fysiske og sociale aspekter af mennesker forenet uadskilleligt i skelettet, hvorfor forskningen i fortidige mennesker og samfund følgelig må forenes. I deres indledning til bogen fremhæver de yderligere kontekst som en altafgørende faktor, da osteologiske vidnesbyrd kan bære forskellig betydning alt efter tid, sted og kultur.

Gowland og Knüsel har indbudt 21 forfattere, hvoraf storstedelen er britiske, til at bidrage med artikler til bogen. Dels i et forsøg på at afhjælpe den foromtalte forvirring, men også for at gøre opmærksom på de muligheder der ligger i at kombinere social-arkæologisk forskning og osteologisk forskning. Artiklerne belyser krydsfeltet mellem disse to forskningsfelter fra forskellige vinkler og bringer læseren omkring tafonomi, kremering, stabil isotopanalyse, gender, historiske kilder og forskellige former for traumer. Det er interessante emner i denne sammenhæng, men artiklerne er desværre af stærkt svingende kvalitet.

Jessica Beckett & John Robb bidrager med en yderst interessant artikel om tafonomiske processer i neolitiske gravlægninger. De analyserer, ved hjælp af GIS, spredningsmønstre af knogleelementer i britiske neolitiske stenkammergrave

og kan dermed påvise forskellige dynamiske mønstre hvormed de enkelte elementer har bevæget sig rundt i graven. De resultater benytter de videre i et simuleringsstudie af en hypotetisk neolitisk grav. Hver gang graven tilføres en gravlæggelse (et antal knogler lægges til) fratrækkes en proportion af de tidligere gravlagte knogler, fordi der sker en sekundær forstyrrelse af de ældre grave. Yderligere trækkes en proportion fra på baggrund af naturlige nedbrydningsprocesser fra brugsstart af graven til endelig arkæologisk udgravning. Beckett & Robb prøver at modellere graden af henfald og det totale antal gravlagte individer op og ned i deres hypotetiske grav, men får i alle tilfælde et arkæologisk fremdraget MNI (minimum number of individuals) på under 100. Deres resultater viser, at en meget stor gruppe personer kan være blevet gravlagt, måske hele samfundet, selvom kun en lille gruppe er bevaret op til i dag. Det sætter meget spændende spørgsmål ved fortolkninger af de gravlagte som eliten i det fortidige samfund og åbner op for nye sociale tolkninger hvor måske hele befolkningen er blevet gravlagt samme sted. Disse muligheder bliver beklageligvis ikke diskuteret nærmere af forfatterne.

Ovenstående er et rigtig godt eksempel på, at osteologien kan bidrage med yderst væsentlige oplysninger til arkæologien og ruske op i tidligere tolkninger. I dette tilfælde kan der dog sættes spørgsmål ved om oplysningerne når ud til dets egentlige publikum ved publicering i en osteologisk bog frem for måske et arkæologisk tidsskrift.

Bogen byder også på en række artikler der beskæftiger sig med sex og gender, og redaktør Gowland argumenterer her for at inkludere begrebet *alder* i diskussionen. Hun opfatter aldersidentiteten, bestående af både biologisk, kronologisk og social alder, på linie med sex og gender og som vigtige faktorer i personlig og samfundsmæssig identitetsopfattelse af et individ. Hun underbygger sit argument overbevisende ved, at vise et mønster i gravgaver på baggrund af sex, gender og alder på fem angelsaksiske kirkegårde. Hendes indlæg lægger i god tråd med det næste af Joanna Sofaer der bl.a. pointerer, at gender skal ses på gruppeniveau og ikke

på individniveau, samt at der skal forskes i mønstre frem for graden af f.eks. muskelmærker. Herunder vurderer hun også, at man helt skal afholde sig fra at henhøre muskelmærker til specifikke arbejdsopgaver eller -stillinger. Logiske, men desværre alt for ofte oversete punkter. Forskning på individniveau medfører en væsentlig grad af individuel variation der skader resultaterne i upåviselig grad. Et yderst uheldigt bias der stort set kan undgås ved, som Sofaer foreslår, at løfte forskningen fra individniveau til gruppeniveau i stedet. Begge artikler giver friske bud til fornyelse af genderdiskussionen der til tider kan synes at stå lidt i stampe.

Et gennemgående træk ved alle artiklerne er en for ukritisk redigering der har efterladt lange passager af tekst der ikke bidrager væsentligt til artiklernes pointer. Denne plads kunne i stedet være brugt bedre på nogle mere teoretiske overvejelser omkring primærmaterialet – skeletterne. Der bliver fokuseret så kraftigt på de sociale aspekter, at forfatterne tilsyneladende glemmer deres bagland (skeletterne) en anelse og lader deres materiale indgå i analyser uden overvejelser omkring f.eks. sampling og repræsentativitet. Pamela Stone & Dana Walrath taler i deres artikel sågar om fortidig sundhed, hvilket jeg finder decideret pinlig. Det osteologiske materiale kan ikke fortælle noget om sundhed da skeletterne jo i sagens natur er døde og derfor repræsenterer det absolutte fravær af sundhed! Det er ikke formålet med denne bog at udforske osteologisk teori, men at den i så høj en grad bliver overset skader i min mening desværre validiteten af forfatternes videre diskussioner.

Knüsel har personligt oversat Henri Dudays artikel fra fransk til engelsk med et lidt kedeligt resultat. Der er for mange direkte oversættelser der stadig bærer stærkt præg af fransk ordstilling, men sammenlignes indholdsfortegnelse og selve artiklen findes en mere alvorlig fejl. *L'archéothanatologie* er i indholdsfortegnelsen oversat til »archaeoethnoanatology» [vilket torde betyde ungefær »läran om forntida folks klassifikation av ankor», red:s anm.], mens det i artiklen i stedet er oversat til »archaeothanatology». »Ethnoanatology» og »thanatology» kan næppe bringes til at bære samme betydning og denne fejlversættelse rejser mistanke om, at redak-

tøren ikke har forstået begrebet (som i øvrigt er noget fagligt vrøvl), måske hele artiklen?

Skæmmende elementer til trods, er denne bog et væsentligt bidrag til et forskningsområde der endnu ligger sørgeligt ubenyttet og uudviklet hen. Flere forfattere fremdrager resultater og forskning der ligger op til diskussion i arkæologisk faglige fora og i nogle tilfælde nyfortolkninger. Mit håb er nu at flere, både osteologer og arkæologer, vil tage tråden og ikke mindst udfordringen op.

Helene Agerskov Madsen

Anthropological Database

Syddansk Universitet

DK-5230 Odense M

Danmark

heleneagerskov.madsen@gmail.com

Leif Häggström, *Skörd, slakt och smide. Arkeologiska spår av landsbygdens näringar under vikingatid och medeltid i norra Småland och södra Västergötland*. Jönköpings läns museum. Jönköping 2006. 128 s. ISBN 91-85692-66-2.

Leif Häggström är arkeolog vid Jönköpings läns museum. Under snart ett decennium har han profilerat sig som en flitig skribent inom det agrarhistoriska forskningsfältet. När riksväg 31 skulle byggas om mellan Nässjö och Jönköping var han fältansvarig för en omfattande undersökning av ett fornlämningsområde i Öggestorp med boplatser, fossil åkermark, stensträngar och gravar från äldre järnålder. När Häggström 2005 disputerade på en doktorsavhandling om landskapsutnyttjande, bete och odling på Sydsvenska höglandet under äldre järnålder stod resultatet från Öggestorp i centrum. Häggströms nya bok tar vid där avhandlingen slutar och sträcker sig över vikingatid och medeltid. Fortfarande handlar det om agrarhistoria i norra Smålands och södra Västergötlands skogsbygder. En annan likhet är att källmaterialet i huvudsak har tagits fram inom uppdragsarkeologins rammar. Viktigt i sammanhanget är också att arkeologin kompletteras med paleoekologi (pollen- och makrofossilanalys). För att teckna en fyllig land-

skapshistoria är det ofta nödvändigt att arbeta mångvetenskapligt.

Verksamheterna i bokens titel syftar på tre viktiga områden i det gamla agrarsamhället. Skörden var resultatet av det arbetskrävande åkerbruket. I skogsbygderna var dock boskapskötseln ofta av större betydelse än spannmålsodlingen. Levande boskap gav många slags produkter, men först efter slakten kunde kött och hudar tas till vara. Det smidda järnets betydelse för jordbrukets utveckling kan knappast över-skattas. Jordbruket förefaller att på allvar ha etablerats på Sydsvenska höglandet först när en lokal järnproduktion kommer igång vid järnålderns början.

Man kan säga att agrarhistorien är inskriven i skogshistorien. På många håll står nu granskogen tät i norra Småland och södra Västergötland. Men i dessa skogar döljer sig spår av århundradens odlarmödor. De första jordbrukarna röjde mark för bete, åker och bosättningar i en urskog. I takt med folkökning och förbättrad agrartechnik har kulturmarken successivt vuxit på skogens bekostnad. Utvecklingen har dock inte varit rak utan perioder av expansion har avlösts av regressioner när skogen har tagit tillbaka förlorad terräng. Det är efter en sådan regression under mellersta järnåldern som Häggströms nya bok tar vid. Närmare bestämt behandlas tidsspännet från 700- till 1500-talet. Götalands skogsbygder brukar ofta utpekas som ett utpräglat tidigmedeltida kolonisationsområde. Men som Häggström påpekar handlar det i ett långt tidsperspektiv snarare om en återkolonisation av områden som var hävdade eller till och med bebyggda under äldre järnålder. Expansionen skulle åter förbytas i regression efter digerdöden. En omfattande ödeläggelse kan utifrån skriftliga källor beläggas för delar av undersökningsområdet under senmedeltiden. Särskilt gäller det för Norra Vedbo härad som har behandlats i en uppmärksammas doktorsavhandling av historikern Käthe Bååth (*Öde sedan stora döden var*, Lund 1983).

Häggström har sammanställt och bearbetat ett svåröverskådligt material som huvudsakligen är publicerat i rapporter. Bokens empiriska grund utgörs av resultaten från 66 platser där arkeologiska, paleobotaniska och i viss mån kulturgeo-

grafiska undersökningar gjorts. I slutet av boken finns en katalog där platserna och deras innehåll närmare presenteras. Häggström redovisar ofta på ett åskådligt sätt resultaten i diagramform. Därutöver är boken rikligt illustrerad med bilder från dels Olaus Magnus välkända *Historia om de nordiska folken*, dels *Dialogus creaturarum moralizatus* (Skapelsens sedelärande samtal). Den senare är den första bok som tryckts i Sverige (1483), men till skillnad från Olaus Magnus historieverk har bilderna inte alltid regional relevans för medeltidens Sverige, vilket bl.a. framgår av att bikupor av flätad halm avbildas i stället för bistorckar.

Häggström diskuterar inledningsvis arkeologins förhållande till andra historiska discipliner och då i synnerhet den skriftbaserade. För en arkeolog som arbetar med medeltid och yngre järnålder är det nödvändigt att fundera på sådana saker. Vidare tar han upp den uppdragsfinansierade arkeologins stora betydelse för kunskapsuppbyggnaden. Mindre än 10% av de platser som utgör dataunderlaget till Häggströms bok har undersökts av universitet och högskolor. Häggström anser att arkeologin står stadigt på egna ben och att dess resultat inte bör underordnas de skriftliga källornas vittnesbörd. Det är dock i gränssnittet mellan arkeologi och skriftbaserad historia som den mest intressanta forskningen kan bedrivas. Det är därför synd att Häggström avsiktligt avstår från att behandla jordägande och produktionens sociala organisation. Detta är två centrala frågor som modern agrarhistorisk forskning ofta kretsar kring. Vi kan påminna oss om att kulturgeografen Clas Tollin år 1999 disputerade på en studie över just dessa frågor i småländsk medeltid (*Rågångar, gränshallar och ägoområden*, Stockholm). Begränsningen gör att Häggströms bok tyvärr förlorar i intresse. Det som avhandlas är främst produktionens materiella sidor.

I skogsbygderna hade gårdarna ofta stora utmarker. Det är bruket av dessa utmarker och inte inägnornas åkrar och ängar som står i centrum för Häggström. Undantaget är ett kapitel om gården och dess byggnader, men också ett kapitel om städer och handel. Den låga urbaniseringsgraden förstärker undersökningsområdets agrara karaktär. Under högmedeltiden fanns en-

dast en stad (Jönköping), under senmedeltiden tillkom två av mindre betydelse (Eksjö och Bogesund). Förutom betet lyfter Häggström fram järnframställningen som ett viktigt utmarksbruk, medan jakt, fiske, tjärframställning, gårdselfångst och annat lämnas åt sidan. Trots att boskapskötseln var av stor betydelse – något som bl.a. framgår av att Småland och södra Västergötland enligt de skriftliga källorna tillhörde de riktigt stora produktionsområdena för köttdjur under 1500-talet – framträder den inte med motsvarande tyngd i det arkeologiska materialet. De benfynd som redovisas från undersökta gårdar innehåller de vanliga husdjuren, men mer än så går inte att säga. Mer intressant är en sammanställning av 18 pollenanalyser där en stigande trend i betesarealen från vikingatid till 1500-tal kan följas utan någon synlig nedgång under senmedeltid. En trolig förklaring är att jordbrukets hela inriktning i dessa trakter efter digerdöden och påföljande epidemier försköts från spannmålsodling mot boskapskötsel. Att någon senmedeltida nedgång inte heller syns i en motsvarande sammanställning av odlingsindikationer är mer svårförklarligt.

I södra Västergötland och norra Småland finns två områden med omfattande spår av järnframställning i form av blästbruk. Det ena är det gamla Kinds härad, det andra Tabergsområdet. Eftersom det förra området nyligen har behandlats i en doktorsavhandling av Lars-Erik Englund (*Blästbruk*, Stockholm 2002) koncentrerar sig Häggström på Taberg. Järnframställningen i de båda områdena har dock stora likheter. Inte i något fall har man kunnat koppla järnproduktionen till närliggande gårdar. Järnframställningen har av allt att döma bedrivits som en utmarkssyssla. Tendensen i dateringarna är också likartad med en topp under vikingatid och äldre medeltid. Den ökade tillgången på järn har säkert kommit jordbruket till del i en expansionsperiod. Under senmedeltiden förefaller blästbruket att ha avstannat nästan helt. Fynd av stora mängder smidesslagg i Jönköping pekar på att sekundärsmidet utfördes i staden snarare än på järnframställningsplatserna. Häggström lyfter här fram ett intressant problem: av publicerade uppgifter att döma tillhör stadssmidet huvudsakligen senmedeltiden, d.v.s. en period när blästbruket i

princip hade upphört. Han ställer därför den berättigade frågan om masugnen kan ha kommit i bruk i Taberg redan under högmedeltiden.

Småland och södra Västergötland är kända för sina ofta vidsträckta röjningsröseområden (hädanefter röseområden). Medan undersökta röseområden i Västergötland och södra Småland ofta har givit dateringar till yngre bronsåldern och äldre järnåldern är förhistoriska dateringar ovanliga från norra Småland och, får man tillägga, Östergötland. Röseområdena i nordöstra Götaland förefaller att främst vara från medeltiden och början av nya tiden. Min uppfattning är att det måste vara av största betydelse om ett medeltida röseområde kan knytas till inägorna eller utmarken. I det förra fallet kan man vänta sig en intensiv jordbearbetning med åtföljande tydliga odlingsspår. Gödslingen bör också ha varit intensiv och därför möjlig att spåra på markkemisk väg. Dikning kan också ha förkommit. I det senare fallet kan man förvänta sig motsatsen eftersom odlingarna endast varade några år innan de bokstavligen lades för fåfot. De skriftliga källorna har faktiskt en hel del att berätta om röjningar som har gjorts för tillfälliga men återkommande odlingar på byarnas utmarker. I Magnus Erikssons landslag kallas sådana odlingsområden *rydskogar*.

Häggström behandlar flera undersökta röseområden. Ibland för han dem till inägorna, ibland till utmarken. I ett fall (Bäckседа) föreslår han att röseområdet ligger på inägomarken till en ödegård, trots att inget tyder på att det skulle finnas en sådan. I detta och flera av de andra redovisade fallen framgår av undersökningarna att marken har brand- och stenröjts vid upprepade tillfällen under hela röseområdets brukningstid (kolproverna är i regel insamlade i rösenas bottenskikt). Det går med andra ord inte att urskilja några kronologiskt begränsade brandröjningsfaser, något man kan förvänta sig om det rör sig om permanent odlade åkrar (ensäde). När Häggström i ett diagram sammanställer samtliga ¹⁴C-dateringar från agrara element i undersökningsområdet vet man därför inte om träkolet kommer från brandröjningar gjorda inför upptagandet av permanent åkermark eller om det hör samman med ett periodiskt återkommande röjningsbruk på utmarkerna.

Trots vissa invändningar är huvudintrycket att Häggström på ett förtjänstfullt sätt kombinerar arkeologiska och paleobotaniska resultat för att vinna agrarhistorisk kunskap och för att ställa nya intressanta frågor. Ett sätt att gå vidare på detta forskningsfält vore att arbeta mer aktivt med de skriftliga källorna. Även ortnamnen och det äldre kartmaterialet har en central plats i forskningen om vårt gamla agrarlandskap.

Alf Ericsson

Riksantikvarieämbetet, UV Öst
Roxengatan 7
SE-582 73 Linköping
alf.ericsson@raa.se

Centraliteter. Människor, strategier och landskap. Red. Stefan Larsson. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 2006. 317 s. ISBN 91-7209-429-X.

Boken är en antologi med sju artiklar inklusive inledningen. I fokus står det dynamiska övergångskedet mellan yngre järnålder och tidig medeltid. Diskussionerna berör dels ett generellt teoretiskt plan och dels specifika skånska arkeologiska exempel.

Samtliga artiklar tar på olika sätt sin utgångspunkt i verksamheten vid Riksantikvarieämbetet UV-Syd. Bakgrunden är att några av Sveriges mest omfattande arkeologiska projekt någonsin har genomförts i Skåne under det senaste årtiondet. Exempelvis kan Öresundsförbindelsen, Väst kustbanan, Citytunneln samt ett antal mycket stora stadsarkeologiska undersökningar nämnas. Den stora mängden arkeologiska undersökningar av boplatser, bytomter och städer i en geografiskt sett liten region visar vikten av att inte vänta sig alltför stora likheter mellan olika platser. Tvärtom är komplexitet, differentiering och diskontinuitet snarare det typiska, vilket i sin tur ställer människors agerande och platsskapande i fokus. Medvetenheten om denna problematik löper som en röd tråd genom boken. Några av artiklarna har karaktären av regionala synteser mellan arkeologiska material och aktuella teoretiska diskussioner kring rumslighet, medan andra är mer traditionella presentationer av arkeologiska resultat.

Boken ingår också i serien Skånska städer som ges ut av det regionala museinätverket i Skåne. Serien är avsedd att genom en kombination av nya resultat, tidigare arkeologisk kunskap samt aktuell teoretisk diskussion sätta in de fältarkeologiska insatserna i regionen i ett större ramverk.

I den inledande artikeln »Varför skånska städer?» presenterar Stefan Larsson i egenskap av redaktör publikationens målsättningar. Den stora mängden ny kunskap kräver nya regionala arkeologiska synteser, men visar genom sin kvantitet också det förflutna landskapets differentierade spektrum av olika slags platser. Den visar också behovet av att befolka dem. Genom de teorier och platser som bokens artiklar lyfter fram eftersträvas just en sådan diskussion som framhåller utvecklingen i ett långtidsperspektiv som både differentierad och diskontinuerlig. Kombinationen med nyare teoretiska diskussioner kring platsskapande och rumslighet, där man tar steget utanför den inomarkeologiska diskursen, lyfter i sin tur fram behovet av mera komplexa perspektiv på makt, centralitet och platser. Detta är angelägna frågor inte minst för den sydsandinaviska arkeologin, där forskningen kring framför allt yngre järnålder under närmare ett decennium dominerats av diskussioner kring makt och centralitet. Ett viktigt övergripande syfte anges även vara att sprida denna nya arkeologiska kunskap och diskussion utanför de arkeologiska rapporternas sedvanliga läsekrets. Med tanke på att både språkbruket och diskussionerna är utpräglat arkeologiska är det nog ändå inom arkeologin och de angränsande vetenskaperna som målgruppen kommer att finnas.

Mats Anglert, Stefan Larsson, Mats Mogren och Bengt Söderberg lägger med sin artikel »Att lägga ut diskursen i landskapet» en teoretisk bas för publikationen i stort. Det grundläggande i den teoretiska diskussionen är en strävan efter att förstå platserna i landskapet och samspelet mellan dem. Författarna argumenterar också för vikten av komplexa och diskontinuerliga perspektiv på det differentierade arkeologiska materialet. I detta ligger även en viktig humanistisk grund – att människorna, eller aktörerna om man så vill, hamnar i centrum. Diskussionen i

artikeln kretsar kring en problematisering av begreppet centralitet, framför allt utifrån ett högre politiskt – och stundtals abstrakt – plan. I en övertygande diskussion framhålls de centrala platserna som delar av ett heterarkiskt och dynamiskt landskap, vilket står i motsatsförhållande till den så ofta rådande uppfattningen om centrala platser som hierarkiska centrum.

I »Gestaltningen av några skånska städer» för Stefan Larsson en intressant diskussion kring vem eller vilka det egentligen är som skapar en stad. Genom en rad exempel från mycket välundersökta skånska städer, främst Lund, Malmö och Trelleborg, framträder en differentierad och komplex bild. Från att man under tidigare decennier sett städerna som framvuxna ur merkantila intressen har pendeln svängt: stadsgrundande ses nu i regel som resultatet av avsiktliga strategier. Men, som Larsson påpekar, denna debatt för oss egentligen inte närmare hur det var att leva i en stad. Inspirerad av framför allt Henri Lefebvre menar han att staden i stället måste betraktas som skapad även underifrån av de människor som levit i den. Artikeln är en strävan efter att förstå städerna utifrån dess invånare.

Även Anglerts artikel »Vidinge, torpnamn och kristen gårdskult» kan beskrivas som en argumentation för att från arkeologins horisont applicera mer flexibla synsätt, i det här fallet på de religiösa uttrycken under övergångskedet mellan det förkristna och det kristna samhället. Diskussionen underbyggs av exempel från de många arkeologiska lämningar av kultisk och religiös karaktär som framkommit under senare år. Anglert lyfter fram kristnandet som en av de strategier som stod makten till buds och som en viktig och medveten del i platsskapandet.

Tre av artiklarna är inriktade på att presentera och diskutera arkeologiska resultat från specifika platser eller områden. Nathalie Becker visar i artikeln »Gårdar på rad» exempel på reglerade boplatser redan under 700–800-talen. Kennet Stark och Stefan Larsson diskuterar i artikeln »Center Syd» hur den politiskt omvälvande tiden kring år 1000 påverkade bebyggelsen på ett lokalt plan. Artikeln »Före Ystad», författad av Anglert och Becker, utgör en viktig syntes av gammal och ny kunskap om området

kring Ystad i sydöstra Skåne. De tre artiklarna understryker genom en rad arkeologiska exempel hur vi måste söka efter medvetna handlingar bakom det arkeologiska materialet.

Boken är rikt illustrerad med fotografier, kartor och planer. Ett lyckat och något otraditionellt grepp är de många svartvita fotografierna av scener ur det moderna landskapet. Bilderna tydliggör hur vi projicerar det landskap som är bekant för oss själva bakåt, samtidigt som det förflutna alltid är närvarande. Ett stort beröm också till de stiliserade grå arkeologiska kartorna och planerna upprättade av Henrik Pihl.

Varje artikel föregås av ett porträttliknande fotografi av en kvinna. Syftet är sannolikt att symbolisera en resa runt i det skånska landskapet, men motivvalet känns något märkligt, inte minst med tanke på att alla artikelförfattare utom en är män. Kanske hade det blivit mera meningsfullt om någon av författarna själva porträtterats i stället?

Sammanfattningsvis är boken ett exempel på fruktbarheten i att väva samman teoretiska diskussioner med uppdragsarkeologiska resultat. Arkeologin behöver en större praktisk-teoretisk medvetenhet – och arkeologer måste uppmärksamma människorna bakom de material vi undersöker. *Centraliteter* står för en reflekterande och differentierad syn på platser, landskap och rumslighet. Utöver detta har boken också ett stort värde som del i en regional syntes. Även om artiklarna utgår från UV-Syds verksamhet, så används en stor mängd äldre undersökningar och material i diskussionerna.

Anna Lihammer

Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen

Stora Gatan 41

SE-722 12 Västerås

anna.lihammer@kmmmd.se

Rupert Bruce-Mitford, *A Corpus of Late Celtic Hanging-Bowls, with an Account of the Bowls found in Scandinavia* by Sheila Raven. Oxford 2005. 514 s. ISBN 978-0-19-813410-7.

»After more than a century of study, hanging-bowls remain delightfully, or infuriatingly, enigmatic«. Slik innleder Rupert Bruce-Mitford (1914–1994) sitt opus magnum om de keltiske hengekarene. Kanskje ikke så rart at samme Bruce-Mitford en gang kalte et foredrag han holdt om temaet for »Hanging-bowls are Hell«.

Bruce-Mitford døde da arbeidet med de keltiske hengekarene var kommet inn i slutfasen. Han hadde arbeidet med å syntetisere sine årelange studier av denne gjenstandstypen siden han gikk over i pensjonistenes rekker. Sheila Raven, som hadde vært Bruce-Mitfords forskningsassistent, har redigert det arbeidet som nå foreligger, og dessuten behandlet det skandinaviske materialet.

Hengekarene er en velkjent gjenstandsgruppe for enhver som arbeider med keltiske, angelsaksiske eller skandinaviske kulturforhold i de århundrene som omfattes av vendetid og vikingtid. Det dreier seg om tynnveggede kar av bronse med tre eller fire kroker montert med jevne intervaller rundt kanten, slik at karet har kunnet henges opp. Størrelsen på hengekarene varierer fra 135 til 460 millimeter over munningen.

Ingvald Undset var den som først oppfattet hengekarene som en særlig gjenstandsgruppe, i 1889 (Mindre bidrag om den yngre Jernalder i Norge, *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*). I 1890-årene kom den første britiske bearbeidelsen av funngruppen, og det har etter hvert oppstått en ikke ubetydelig mengde litteratur om emnet. Men det er på høy tid med en corpus-utgivelse som behandler samtlige funn, slik foreliggende arbeid gjør.

Bruce-Mitfords bok er først og fremst en fremleggelse av samtlige kjente funn. Dessuten behandles spørsmålene om datering, funksjon, spredningsmåter, produksjonssted o.s.v. Eldre klassifiseringer av karene har oftest tatt utgangspunkt i attasjene. Bruce-Mitford deler karene inn i fem typer (A–E) på grunnlag av munningsrandens utforming, karetets fasong og andre konstruksjonmessige trekk, slik som hvor-

dan attasjene er festet til karet, attasjenes form, hvordan krokene er festet o.s.v. Raven deler dessuten de skandinaviske karene inn i fem undergrupper.

Bruce-Mitford argumenterer for at hengekarene har røtter i senromersk bronseindustri. Hans A-kar tilhører i det store og hele 5. og 6. århundre. B-karene med nedbøyd rand representerer en utvikling i det 7. århundre. Både A- og B-karene har i all hovedsak påloddede attasjer. Med C-karene i det 7. og 8. århundre blir attasjene naglet til karene. De større D- og E-karene er de siste i serien og dateres til 8.–11. århundre.

Når det gjelder produksjonssted, slås det fast at attasjer og kroker oppviser et bredt spekter av dekorative temaer og teknikker, men at produksjonen av karene må søkes på keltisk område. Det eneste håndfaste bevis for produksjon har man i støpeformen fra Craig Phadrig, som viser at kar av tidlig type ble fremstilt i Piktland, nord for Aberdeen. D- og E-karene er bare funnet i Irland, Skandinavia, Nederland og Tyskland. De synes å representere en egen irsk utvikling i 800- og 900-årene, og forbindelsen til irsk-skandinaviske miljøer synes i noen grad bekreftet av metalldepotet fra River Blackwater ved Armagh.

Karenes funksjon er omdiskutert, og Bruce-Mitford gir heller ingen sikre svar i så måte. En mulig funksjon som lampereflektorer avvises. Tanken om at det dreier seg om kar til liturgisk bruk har ofte blitt uttrykt, men denne tolkningen kan bare være aktuell for enkelte av de mer velutstyrte karene, og for et fåtall av de som er funnet i Skandinavia. Drikkekar har vært foreslått, men hengekarene har vist seg meget lite egnet i praksis. Iallfall for de største karenes del vil dessuten vekten, dersom karene ble fylt med væske, bli så stor at de bare med vanskelighet kunne løftes av et menneske. Bruce-Mitford ser ut til å helle til en tolkning i retning av enten håndvask eller en sammenheng med drikkeskikk. Når det gjelder det siste, vises det til at de to minste av de tre hengekarene i Sutton Hoo-funnet lå temmelig nær åtte sølvbeslåtte valnøttstrekopper. Det kunne tyde på at hengekarene har tjent som bordkar, og at opphengingen har foregått mens karene ikke var i bruk. Av åpenbare grunner har ikke fyrstegraven fra Pritt-

lewell i Essex kunnet bli behandlet i boken. I det funnet hang et praktfullt hengekar på en krok i det tømrede gravkammerets nordre vegg.

Selv om hengekarene er av utvilsomt keltisk fabrikkat, skriver flertallet av funnene seg fra henholdsvis angelsaksiske og skandinaviske graver. I Bruce-Mitfords katalog er det oppført 141 sikre eksemplarer fra Storbritannia og Irland og 33 fra det øvrige Europa. Hele 26 av disse siste er fra norske gravfunn – de øvrige fra Holland, Belgia, Tyskland, Danmark og Sverige.

Enkelte av de gravfunn fra Norge som har gitt funn av hengekar er særdeles rike – så som kammergraven fra Haugen i Rolvsøy, Gauselgraven fra Hetland ved Stavanger og skipsgraven fra Myklebostad i Nordfjord. I Norge synes hengekarene å ha vært så utbredt – eller så ettertraktet – i vikingtiden at de, etter et gammelt forslag fra Haakon Shetelig, har stått modellert til en ikke uvesentlig gruppe av kleberkar (den andre hovedtypen er ifølge Sheteligs tanke modellert etter hjemlige kjeler tilvirket av jernplater).

De norske funnene er konsentrert til sørvestlige og vestlige deler av landet, d.v.s. fylkene fra Vest-Agder til Møre og Romsdal. Dette gjelder imidlertid den insulære importen generelt. Raven går temmelig summarisk gjennom de norske gravfunnene og konstaterer at det er en viss overvekt av kvinnegraver og en større overvekt av graver som tilhører 900-årene. Hun peker på at hengekarene i så måte skiller seg fra den øvrige insulære importen, som har et tyngdepunkt i eldre vikingtid (800-tallet).

For det skandinaviske materialets del preges teksten av forfatterens noe manglende kjennskap til det norske materialet. Det må først og fremst skrives på kontoen for språkvansker. Således er hovedkilden for opplysningene om de norske funnene Jan Petersens engelskspråklige artikkel om insulære funn fra 1940. Men resultatet er dessverre flere misforståelser. Således heter det seg at gravhaugen som gjemte hengekaret fra Utne i Ullensvang var 45,5 m i diameter, mens det riktige er 30 fot (ca 9 m).

Verre er det at ett funn er helt uteglemt, ett som har fremkommet etter at Petersen skrev sin artikkel. Det dreier seg om et rikt gravfunn fra Grønhaug på Lista i Vest-Agder (Oslo museum

nr 27269). Tyske Wehrmacht-soldater fjernet en stor gravhaug sommeren 1942 for å anlegge en bunker, og haugen ble etterundersøkt av Ernst Sprockhoff. I haugen fantes en rikt utstyrt dobbeltgrav, som blant annet inneholdt et hengekar av Bruce-Mitfords type D. Graven synes å ha vært anlagt omkring 850. Flere av de spørsmålene Bruce-Mitford og Raven stiller kunne ha vært belyst nettopp gjennom Grønhaug-funnet. Raven diskuterer således i hvilken grad hengekarene i de skandinaviske gravene er assosiert med kvinner. I Grønhaug-graven lå manns- og kvinneutstyret klart adskilt, og det er liten tvil om at hengekaret stod blant kvinnens utstyr. Karet fra Grønhaug har dessuten vært gjentand for metallurgiske analyser ved muset i Oslo, og kunne ha gitt nyttig informasjon når det gjelder hvitmetallbelegget som finnes på mange hengekars attasjer. I dette tilfellet viste hvitmetallet seg å være sølv.

Det skal også påpekes at det er en del snodig typografi i bibliografien: I. Trøim har blitt til K. Trøim, Skei har blitt til »Skeit», det tyske seinen har blitt til »sienen», foreningen har blitt til »forengingen», Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien har blitt til »Kungl. Vitterhets Histoire och Antikvitets Akademien». Dette gjelder igjen skandinaviske språk og tysk.

De anførte mangler til tross, vil Bruce-Mitfords posthume verk bli stående som et viktig arbeid. Den fremlagte typologien er særlig nyttig, og det er fint endelig å ha en (nesten) komplett katalog.

Frans-Arne Stylegar

Vest-Agder Fylkeskommune

Tordenskjoldsgate 65

NO-4614 Kristiansand

Norge

fransarne.stylegar@vaf.no

Elisabet Regner, *Den reformerade världen. Monastisk och materiell kultur i Alvastra kloster från medeltid till modern tid*. Stockholm studies in Archaeology 35. Stockholm 2005. 456 s. ISBN 91-7155-023-2.

De senaste åren har det kommit en mängd nya avhandlingar inom ämnet arkeologi. Till en mer ovanlig typ räknar jag Elisabet Regners opus. Den som har förväntat sig en klassisk uppbyggnad med inledande fråge- och problemställning kan bli förvirrad. Först på s. 43 får vi reda på att avhandlingens syfte är att »förstå de cisterciensiska klostren ur ett arkeologiskt perspektiv». Därmed menar hon å ena sidan att studera klostret i sin helhet, d.v.s. att inte begränsa undersökningen till ett konsthistoriskt studium av arkitekturen, utan i stället att integrera de arkeologiska fynden. Å andra sidan syftar hon till den allmänna relationen mellan materiell kultur och skriftliga källor, där de förstnämnda skall ges ett eget värde. Med utgångspunkt i Alvastra, Varnhem, Gudhem och Vreta kloster skall den materiella kulturen och arkitekturen hjälpa henne att besvara ett antal frågeställningar. Här står aspekter som maktrelationer mellan klostret och omgivande samhälle, förändringsprocesser i klostret och klostrets utveckling över tiden i förgrunden.

Men låt oss återvända till sidan 1. Regner har valt den ovanliga dispositionen avsiktligt. Det har skrivits mycket om cistercienserkloster inom flera discipliner och framför allt har man ofta betonat likheten mellan de olika klostren. Med sin redovisning av tre arkitekturteorier (Sigurd Curman, Marcel Aubert, Matthias Untermann), där olika byggnadsdelar alltid står i fokus, förklarar Regner samtidigt bristen på en analys av den för klostren unika materiella – och mer specifikt uttryckt – monastiska kulturen. Åtskillnaden mellan två delar av den materiella kulturen är gjord med avsikt och syftar till en mer religiös och en mera profant präglad miljö. Samtidigt förfaller det svårt att se en specifik klosterkultur i de bevarade tingen: nästan alla föremålstyper hittas såväl i städer och på bondgårdar som i monastiska miljöer. Medeltidens monastiska kultur präglades i hög grad av icke bevarade ting och miljöer, som bokproduk-

tion, bibliotek och örträdgårdar. Men oavsett om man väljer att skilja mellan dessa kategorier eller inte så gör Regner tydligt i sin inledning att det inom den svenska klosterforskningen råder brist på undersökningar av själva fyndkontexten, då man endast riktat fokus mot arkitekturen.

Underlaget för Regners avhandling är – och det är den andra ovanliga punkten – ett dammigt och sedan decennier orört material från utgrävningarna i Alvastra kloster. *Monasterium Beatae Mariae de Alvastra* grundades 1143 på initiativ av kung Sverker och hans drottning Ulvhilde. Klostret existerade fram till reformationen (1529) och lades sedan öde. Utgrävningarna av ruinerna pågick under trettio år (1921–53) under Otto Frödins ledning och en stor mängd dokumentation har aldrig blivit sammanställd. Klostret har sovit en form av modern törnrosasömn och har nu väckts till liv igen. Att ge sig på en gammal utgrävning med otillfredsställande stratigrafiska metoder är redan det värt en eloge med tanke på att många skräms så fort de sätter foten i SHM:s källarlokaler. Regner har dessutom sammanställt allt material i en stor katalogdel som upptar nästan hälften (s. 251–423) av avhandlingen. Det ligger mycken möda bakom sammanställningen av grundinformationen utan vilken frågeställningarna inte hade kunnat besvaras. Bättre står det inte till med jämförelsematerialet från utgrävningarna i Vreta, Varnhem och Gudhem kloster. Här finns heller inte lagerbeskrivningar som skulle ha gjort det möjligt att belysa stratigrafiska problem. Dokumentationen genomfördes efter sin tids standard (Vreta 1915–26; Varnhem 1918–28; Gudhem 1926–48) och bristerna är tydliga.

Avhandlingen är uppdelad i åtta kapitel, varav sju har försetts med latinska titlar (1. Fundatio, 2. Potestas, 3. Stabilitas, 4. Transformatio, 5. Translatio, 6. De sepulturis, 7. Reformatio, 8. Arkeologi som komedi). I det första kapitlet behandlar Regner främst forskningsläget om cistercienserkloster. Presentationen av tre teorier känns lite godtycklig även om det är klart att det är omöjligt att redovisa hela debatten. Man önskar sig dock lite mer information om olika forskningsuppfattningar och diskussioner kring cistercienserkloster. Tyvärr har denna del blivit nedprioriterad, kanske mest på grund av det

mödosamma arbetet med materialdokumentationen.

I det andra kapitlet studeras tre olika former av makt, i form av social status, genusrelationer och sociala nätverk. I ett kloster som Alvastra bodde inte endast kormunkar, här vistades också lekbröderna som upprätthöll kontakten med det profana samhället. Munkar och nunnor satte sin prägel på klostren. I sin analys av de materiella lämningarna efter en skriftkultur å ena sidan och de bevarade skriftliga breven/dokumenterna å den andra med exempel från Alvastara/Varnhem (munkkloster) och Gudhem/Vreta (nunnekloster) finner Regner att det fanns en »tydlig genusbaserad skillnad mellan de olika cisterciensiska klostren» och därmed deras relation till samhället. Vid jämförelse står ett kloster som Alvastra i främsta ledet beträffande bevarade skrivdon och brev/dokument. Källkritiskt måste det dock anmärkas att en jämförande och kvantitativ analys av utfärdade brev och dokument knappast kan vara representativ: bränder, stölder och omhändertagandet efter reformationen har kraftigt reducerat den ursprungliga medeltida produktionen. Samma slags kritik kan riktas mot analysen av nätverket, det vill säga vilka aktörer som stödde klostret genom donationer. Beträffande Alvastra anför Regner folkunga- och sverkersätterna, d.v.s. folk med släktband till ätten Ama. Hon konstaterar att det var på 1300-talet som klostret tilldelades den största andelen donationer. Men här saknas en jämförelse med de bevarande donationsbrev från 1100- och 1200-talet i hela landet för att relativisera resultaten. Speciellt branden i Alvastara 1312 kan ha skapat en före-och-efter-situation för bevarandet av donationsbrev.

I det tredje kapitlet diskuteras Alvastras arkitektur med sina olika byggnadsdelar. Man kan knappast påstå att Regner tar läsaren vid handen i detta viktiga avsnitt, tvärtom. Översiktsplan, där samtliga byggnadsdelar (inklusive »Birgittas hus»!) avbildas, saknas helt. Några figurer (fig. 24–26) är förminskade till oigenkännlighet och tendensen fortsätter (fig. 41, 62–64). Delvis beror detta på att originalritningarna aldrig renritats, men delvis också på avsaknanden av kartficka i bokomslaget. Men trots kritiken är detta kapitel intressant, då Regner här presenterar en

delvis ny tes om Alvastras byggnadshistoria. Hon anser att klostrets första fas mellan 1143 och 1185 måste ha varit ett provisorium, då inga byggnader från denna fas kan beläggas i det arkeologiska materialet. 1185 invigdes klosterkyrkan och även här är det osäkert om den anlades på platsen för den nuvarande kyrkan eller någon annanstans i närheten. Den södra längan med refektoriet samt den norra korgången byggdes under sent 1100- eller på 1200-talet, och mellan 1185 och 1312 den östra och södra längan. Under andra hälften av 1300-talet uppfördes »Birgittas hus» samt hus 3 och 5. Under 1400-talet restes sedan den södra korsgången.

I kapitel fyra genomförs en ingående analys av ett antal föremålsgrupper: mynt, keramik, radbandspärlor/rosenkrans, kammar & knivar, vapen och pilgrimsmärken. Ett antal föremål som t.ex. sigillstamp och skrivdon inkluderas märkligt nog inte. Här saknas en tydligare stringens. Regners tilltro till det bearbetade arkeologiska materialet går ibland lite väl långt. Så tolkar hon de sparsamma fynden från tiden 1100–1299 och det massivare inslaget från 1300–1499 som tecken på »påtaglig förändring av klostrets konsumtion och kontakter med omvärlden». Det tyska inslaget, som återspeglas i en förhållandevis hög andel mynt, betraktas här som resultat av en direkt kontakt »med de hanseatiska köpmännen» och den ökade konsumtionen av keramik ses som uttryck »för en ritualisering av bordsskicket». Detta kan stämma, men det kan också finnas helt andra orsaker. För det första kan mynt nästan aldrig berätta om direkta kontakter, det har funnits många mellanhänder som förvanskar bilden. För det andra kan Alvastara kloster inte räknas som en fullständigt undersökt plats: det kan finnas sophögar från 1100–1299 som inte ansluter direkt till byggnaderna. Beträffande klostren väcks därmed frågan om vi kan se större likheter med stadens eller borgens organisation. I motsättning till de enorma kulturlagren som är vanliga i medeltida städer kan borgarna vara otroligt fyndfattiga, helt enkelt p.g.a. att man där hade andra möjligheter att organisera avfallshanteringen. Ett liknande mönster är även tänkbart för klostren – kanske dumpades keramiken under klostrets tidiga sekler på en helt annan plats.

Iakttagelsen av en förändring av avfallshand- teringen under 1300- och 1400-talen genomförs sedan i det femte kapitlet. Så dumpades äldre rödgods främst inom klostergården och söder om köket. 50–100 år senare gjorde man sig av med sönderslaget stengods i abbotsgården, söder om köket och i klostergården. Enligt Regner blir här en funktionsändring synlig: området i sydost togs i bruk och klostergården stängdes, kanske för att man började odla. Intressant blir sedan hennes tolkning av hus 3 som tidigare betraktats som sjukstuga. Analysen visade här att det främst är frågan om konsumtions- och statusföremål, mestadels av profan karaktär. Därför tolkar hon byggnaden som en gäststuga och knyter därmed an till Otto Frödins ursprungliga tes. Var sjukstugan i stället kan ha legat diskuteras tyvärr inte.

Efter en genomgång av de dokumenterade gravarna i kapitel sex och Alvastras öde efter 1527 i kapitel sju behandlar Regner i slutkapitlet frågan varför 1100-talet och tidiga 1200-talet lyser med sin frånvaro i Alvastra. Trots den stora materialmängden är perioden nästan osynlig, särskilt jämfört med klostren i Gudhem, Varnhem och Vreta. Den materiella kulturen står därmed i en tydlig kontrast mot de skriftliga källorna. Bevarade dokument från 1100-talet gav ursprungligen impulsen att gräva i Alvastra på jakt efter sverkersättens begravningsplatser. Inga sådana spår hittades, och i nuläget måste det konstateras att begravningsarna kan ha ägt rum på någon annan plats (utan- eller innanför klostret) eller att samtliga spår är försvunna. Det förblir därmed en gåta vad som har hänt med Alvastra klostrets 1100-tal. Man kan bara hoppas att framtida forskning kan lösa problemet.

Jörn Staecker
Högskolan på Gotland
SE-621 67 Visby
jorn.staecker@hgo.se

Margareta Biörnstad, *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980. En studie med utgångspunkt från Riksantikvarieämbetets sjöregleringsundersökningar*. KVHAA. Stockholm. 366 s. ISBN 91-7402-363-2.

Den svenska kulturminnesvårdens nära 400-åriga historia är i långa stycken väl dokumenterad. I våra arkiv döljer sig mängder av handlingar ur vilka vi kan lära om hur man förr tolkade, dokumenterade, undersökte och vårdade kulturminnen och hur man centralt och lokalt organiserade detta arbete. Större delen av Riksantikvarieämbetets bevarade handlingar finns på Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i Stockholm. Bland dess arkivalier finner man ett ansevärt material som berör en mycket speciell period av RAÄ:s historia, en period som än idag präglar dess antikvariska praxis och som på allvar kom att sätta Norrland på den arkeologiska kartan.

De så kallade sjöregleringsundersökningarna bedrevs under 1940–80-talen i Norrland och i mindre utsträckning i södra delen av Sverige. De är temat för f.d. riksantikvarien Margareta Biörnstads bok. Jag har svårt att tänka mig en bättre guide på denna historiska resa; Biörnstad tog i början av 60-talet själv över ansvaret för undersökningarna och initierade tillsammans med Evert Baudou 1968 projektet Norrlands tidiga bebyggelse (NTB) med uppgift att analysera det framtagna materialet.

Själva upprinnelsen till exploateringen av Norrlands sjöar och älvar var industrins och det moderna samhällets behov av inhemsk energi. Detta behov ökade mot slutet av 30-talet då andra världskriget hotade att strypa importen av kol och olja och det infördes en krislag i syfte att underlätta utbyggnaden av vattenkraften. Därmed ställdes mängder av kulturskatter inför hotet att bokstavligen dränkas.

Enligt Biörnstad togs det första initiativet till kulturhistoriska undersökningar i samband med vattenkraftsutbyggnaden av länsmuseum i Jämtland, Eric Festin. Dåvarande riksantikvarien Sigurd Curman kritiserades för att vara passiv men inledde snart samtal med den aktuella regleringsföreningen. Detta innebar startskottet för fyra decennier av arkeologiska men också etnologiska undersökningar, ett arbete som

i fält länge kom att ledas av Sverker Janson och Harald Hvarfner vilka Biörnstad även tillägnar sin bok.

Huvuddelen av boken är en kronologisk genomgång där vi på nära håll får följa förhållandet mellan vattenkraftsintressenter och en kulturminnesvård i omdaning. Vist av erfarenhet bygger RAÄ med tiden upp en fastare organisation och praxis för ärendehandläggning och fältarbete för att klara av detta gigantiska projekt. Aldrig tidigare hade man varit involverad i ett så omfattande exploateringsarbete och så småningom formerades en särskild enhet för ändamålet. I linje med etablerad praxis och 1942 års fornminneslag var det upp till exploitören att bekosta eventuella undersökningar. Detta gjorde regleringsföretagen också utan större protester. Å andra sidan ställde RAÄ inte några större kostnadsanspråk utan valde att förhandla fram en summa som båda parter ansåg rimlig. Det fanns, som Biörnstad skriver, »ett drag av rak affärsmässighet över det hela».

Det finns både för- och nackdelar med att som Biörnstad stå nära den händelse och det material man vill beskriva. Det är en fördel för att man helt enkelt besitter en unik erfarenhet och samtidigt en kunskap som gör det lättare att läsa mellan raderna i källmaterialet. Samtidigt kan det vara en nackdel eftersom man riskerar att bli alltför närsynt, presentationen för detaljerad och att man därmed förlorar i perspektiv. Och visst är boken på sina håll mycket detaljrik (något som jag som arkeologihistoriker är tacksam för), men samtidigt lyckas Biörnstad på det hela väl med sin ambition att sätta sjöregleringsundersökningarna i ett större samhällligt perspektiv. Närstudier av undersökningarna varvas med utblickar i det samhälle och den tidsanda de var ett barn av.

En av bokens stora förtjänster är just författarens förmåga att på ett enkelt och tydligt vis blottlägga den komplexa väv av faktorer som i grunden är med och påverkar kulturminnesvården, då liksom idag. Jag tänker då bland annat på den fundamentala roll som samhällsekonomiska och politiska konjunkturen spelar, på relationen och samspelet mellan uppdragsgivarna och kulturarvsförvaltningens aktörer, på kulturminnesvårdens organisation och personalstruktur

men också på relationen mellan centrala och lokala kulturarvsentreprenörer. Samtidigt är Biörnstad även mån om att lyfta fram de enskilda aktörernas roll och betonar i inledningen att andra liksom hon själv borde dela med sig av sina yrkeserfarenheter.

Vid sidan av publicerade källor och arkivmaterial framför allt i ATA baseras boken på hennes egen långa erfarenhet inom RAÄ i allmänhet och sjöregleringsundersökningarna i synnerhet. Hon erkänner att boken därför har ett visst mått av subjektivitet, vilket ju är ofrånkomligt. Eftersom hon som författare och medaktör i skeendet inte kan undvika att skriva in sig i sin egen text kunde hon lika gärna ha löpt linan ut och skrivit en lite mer personligt färgad beskrivning där livet i fält, förhoppningar, förvecklingar, förhandlingar och sociala relationer fått ett lite större utrymme. Det vore onekligen intressant att läsa om alla de glädjestunder och vedermodor som mötte arkeologerna under fältarbetet, om mötet med uppdragsgivare och lokalbefolkning och vad arkeologerna själva tyckte om att undersöka natursköna områden som snart skulle dränkas under metervis av vatten.

Biörnstads bok är emellertid inte enbart ett stycke förvaltnings- och uppdragshistoria, det är i allra högsta grad även en bok om antikvarisk fältpraktik, ett ämne som för övrigt ligger mig själv lite extra varmt om hjärtat. Med mycket få undantag, såsom Nämforsens hållristningar, var det under sjöregleringsperioden aldrig tal om att vårda eller ens att bevara. Främst handlade det om att på kort tid och med ofta marginella resurser dokumentera vad som dokumenteras kunde. Inom RAÄ hade man redan stor erfarenhet av rekognosceringsarbete sedan den riksomfattande fornminnesinventeringen drogs igång 1938. Biörnstad lyfter särskilt fram fotografieringens och då inte minst den omfattande flygfotografieringens roll under dessa undersökningar, ett material som idag utgör ett unikt tidsdokument i ATA:s samlingar. Kameran men också filmen blev även viktiga redskap under de etnologiska undersökningar som genomfördes under Hvarfners ledning.

Med tiden kompletterades inventeringarna med utgrävningar. Inledningsvis var det främst

gravar man grävde ut men med 60-talet kom boplatsundersökningar snart att dominera. Längs Norrlands vattendrag fann man många stenålderslokaler. Så småningom utvecklades en undersökningspraxis som innebar att man efter rekognoscering genomförde en förundersökning som, om resultaten ansågs extra intressanta, följdes av en slutundersökning. Denna strategi gäller som bekant ännu inom svensk uppdragsarkeologi. Några medel för bearbetning av det framtagna materialet fanns emellertid inte och det var heller inte RAA:s ambition att inom ramen för undersökningarna analysera det, vilket Biörnstad beklagar. Och det var för att råda bot på detta som hon var med om att initiera projektet NTB. Bland projektets prioriterade frågor fanns när Norrland fick sina första bosättare och när stenåldern upphörde i området.

Ännu en av bokens förtjänster är att Biörnstad lyfter fram den intima kopplingen mellan fältarkeologi, metodförändring och forskning, kort sagt, teorins och praktikens oupplösliga förhållande, en slags dialektik skulle man kunna säga. Nya metoder ger upphov till nya slags källmaterial och därmed till nya arkeologiska rön, och omvänt stimulerar ny kunskap om materiella förhållanden nya strategier i fält. Lägg därtill att metoder liksom forskning, och därmed också arkeologiska resultat, påverkas av faktorer som ekonomi, organisatoriska förhållanden men också personligt engagemang, ja, då får vi en aning om hur intrikat den verksamhet är som vi sysslar med.

Som läsare får man också perspektiv på den nära koppling som faktiskt finns mellan kultur- och naturvård. Redan på 50-talet talade man inom sjöregleringsarbetet i termer av hela kulturlandskap och det fördes, kan man läsa, på tal att även naturvårdsarbetet borde hamna på RAA:s bord.

Den historiska tematiken till trots är boken synnerligen aktuell, inte minst med tanke på dagens diskussion kring energifrågor och älvarnas liksom kulturarvets roll i sammanhanget. Den förmår också tydliggöra den svåra balansgång en effektiv kulturminnesvård alltid har att gå i ett samhälle vars värderingar liksom politiska och ekonomiska konjunkturer ständigt förändras. Dessutom fyller boken ett tomrum eftersom sjöregleringsundersökningarna med några få undantag (som Richard Petterssons och Bosse Sundins *Sigurd Curman, Nämforsen och det »kultiverade kraftverket»*, Umeå 2001) märkligt nog rönt föga uppmärksamhet sedan tiden då det begav sig. Biörnstads bok är med andra ord ett både läsvärt och viktigt bidrag till den svenska minnesvårdens historia. Vi kan bara hoppas att läsarna tar till sig hennes uppmaning att själva reflektera och skriva ned sina erfarenheter inom detta fält.

Ola W. Jensen
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
SE-114 84 Stockholm
ola.jensen@raa.se